

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА

ІВАНЕНКО ЛЮДМИЛА ВАСИЛІВНА

УДК 373.3/5.015.31:177.72](477)''195/201''(043.3)

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ МИЛОСЕРДЯ
У ДІТЕЙ ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УКРАЇНІ
(друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Суми – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т. Г. Шевченка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, професор
Завацька Людмила Миколаївна,
Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т. Г. Шевченка,
завідувач кафедри соціальної педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Сейко Наталія Андріївна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
проректор з наукової і міжнародної роботи;

кандидат педагогічних наук, доцент
Корж-Усенко Лариса Вікторівна,
Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка,
доцент кафедри педагогіки вищої школи
та педагогічного менеджменту.

Захист відбудеться 12 квітня 2016 року о 10.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 55.053.01 у Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка за адресою: 40002, м. Суми, вул. Роменська, 87, ауд. 218.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (40002, м. Суми, вул. Роменська, 87).

Автореферат розіслано 11 березня 2016 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. Г. Козлова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. Сучасний етап розвитку системи освіти та громадянського суспільства в Україні характеризується реформаційними змінами освітніх орієнтирів і духовно-культурних цінностей, спрямованістю на забезпечення прав людини, захищеність дитини від грубого немилосердного поводження, що узгоджується з нормами міжнародного та європейського права (Європейська Конвенція про права людини, Міжнародна Конвенція про права дитини, Конституція України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту»). В умовах ескалації військових конфліктів в Україні та світі, зростання агресії та девіантної поведінки в дитячому й молодіжному середовищі виняткового значення набуває оновлення підходів до здійснення морального виховання і формування милосердя в дітей шкільного віку. У цьому контексті доцільним є вивчення позитивного досвіду вітчизняного шкільництва та врахування здобутків зарубіжної теорії і практики.

Проблема формування милосердя у школярів України привертає увагу широкого кола дослідників. Серед історико-педагогічних праць для нашого дослідження суттєвий інтерес становить науковий доробок В. Довбні, О. Жаданової, І. Козак, Л. Нарядкіної, М. Пріщак, І. Прокоп, О. Сухомлинської, С. Ткачова, Н. Ткачова, А. Ходирева та ін. Широкий спектр форм та методів морального виховання, засобів формування милосердя представлено у працях О. Будугай, Г. Ващенко, О. Вержиховської, О. Голуб, К. Дермельової, М. Дойчика, С. Захаренка, С. Мартиненко, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін.

Для осмислення концепту милосердя важливе значення мають дослідження суміжних концептів – альтруїзму, емпатії, чуйності, гуманності, людяності, доброти, толерантності, співчуття, добродійності, терпимості, співпереживання, допомоги (В. Болотіна, О. Вержиховська, І. Гамрецький, М. Горват, Т. Гурова, К. Дорошенко, Н. Сейко, А. Сембрат, Г. Свідерська, Т. Старцева, М. Чумарна та ін.). Формування милосердя в дітей окремих вікових груп і соціальних категорій було предметом дисертаційних досліджень Л. Бабенко, Н. Вишнівської, Ю. Глінчук, І. Княжевої, С. Курносової, Т. Недоводєєвої, Л. Ощепкової, О. Скриль, О. Якиміві та ін.

Особливий інтерес для сучасної освіти й педагогічної думки становить зарубіжна теорія та практика формування милосердя (К. Armstrong, J. Dalton, P. Gilbert, J. Miller, K. Neff, E. Rosenberg, T. Singer, M. Welford та ін.).

Необхідність здійснення дослідження зумовлена потребою у розв'язанні низки *суперечностей*: між активною розробкою в сучасній науці питань формування милосердя та браком досліджень, що узагальнюють позитивний історичний досвід становлення милосердної особистості; між потребою консолідації зусиль школи, родини і громадських організацій у формуванні милосердя та домінуванням застарілих форм і методів роботи у вітчизняній системі освіти; між поживаленням процесів входження України до світового культурно-освітнього простору та недостатньою обізнаністю вітчизняної

педагогічної громади із ефективними зарубіжними практиками формування милосердя в дітей шкільного віку.

Отже, вибір теми **«Проблеми формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)»** зумовлено її актуальністю та необхідністю узгодження здобутків вітчизняної виховної системи у формуванні милосердної особистості з позитивними досягненнями зарубіжної педагогіки на основі використання сучасних наукових підходів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри соціальної педагогіки Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка і є складовою науково-дослідної теми «Науково-методична підготовка спеціалістів педагогічної освіти – соціальних педагогів» (протокол № 1 від 05.09.2011 р.). Тему дисертаційного дослідження затверджено на розширеному засіданні Вченої ради Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (протокол № 1 від 27 лютого 2013 р.) та узгоджено в Міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 6 від 18 червня 2013 р.).

Мета дослідження – розкрити генезу теорії і практики формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. для визначення перспектив імплементації позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду в сучасну систему освіти.

Відповідно до мети сформульовано **завдання дослідження:**

1. Схарактеризувати історіографію та джерельну базу дослідження.
2. З'ясувати методологічні підходи до обраної проблеми та розкрити поняттєво-термінологічний апарат дослідження.
3. Виокремити етапи та особливості формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст.
4. Виявити можливості впровадження позитивного вітчизняного й зарубіжного досвіду формування милосердя в сучасну освітню практику України.

Об'єкт дослідження – процес формування милосердя у дітей шкільного віку.

Предмет дослідження – теорія та практика формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину ХХ ст. – початок ХХІ ст. *Нижня межа* – 50-ті роки ХХ століття – пов'язана з посиленням уваги держави до морального виховання особистості, що знайшло відображення в Законі «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи освіти в СРСР» (1958 р.). *Верхня межа* позначена 2015 роком, що характеризується набуттям пріоритетності милосердя у виховній роботі школи, докорінним реформуванням освітньо-виховного процесу, прийняттям Закону України «Про волонтерську

діяльність» (2011 р., зі змінами 2015 р.), затвердженням нової Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді (2015 р.), оприлюдненням проектів Закону України «Про освіту» та Концепції розвитку освіти України на період 2015–2025 років.

Методологічну основу дослідження становлять закони і категорії наукового пізнання. Базовим методологічним інструментарієм, який зумовив логіку опрацювання та особливості викладення матеріалу, стали концептуальний, когнітивний, людиноцентричний, особистісно-зорієнтований та міждисциплінарний підходи. Дослідження ґрунтується на принципах науковості, історизму, комплексності, системності, цілісності, єдності загальнолюдського й національного, теорії та практики (для забезпечення об'єктивності вивчення проблеми), природо- та культуровідповідності (що передбачають ставлення до людини як до самодостатньої особистості і складової цивілізаційної культури).

Теоретичну основу дослідження становлять положення:

- *сучасної філософії освіти та наукової методології* (О. Адаменко, В. Андрущенко, І. Бех, А. Большакова, Л. Ваховський, Л. Губерський, І. Зязюн, В. Кремень, В. Курило, В. Лутай, З. Попова, П. Саух, І. Стернін та ін.);
- *теорії та історії педагогіки* (О. Вишневський, Б. Год, С. Золотухіна, І. Подласий, М. Пріщак, Н. Сейко, А. Сбруєва, О. Сухомлинська, С. Ткачов, Н. Ткачова, А. Ходирєв, Є. Хриков та ін.);
- *міждисциплінарних студій*, присвячених соціальним інститутам як осередкам виховання і формування милосердя (Є. Аметова, М. Вейт, О. Гончар, Л. Завацька, І. Княжева, О. Козлова, С. Корсун та ін.).

Методи дослідження: *загальнонаукові* (аналіз, узагальнення, порівняння) уможливили дотримання принципів науковості, об'єктивності, історизму, комплексності, системності, цілісності; *конкретно-наукові*, зокрема методи концептуального та когнітивного аналізу дозволили розкрити варіативність змістового навантаження базового концепту «милосердя»; за допомогою проблемно-пошукового методу та текстологічного аналізу здійснювалось опрацювання джерельної бази та історіографії проблеми; історико-генетичний метод використовувався для розгляду передумов милосердя як соціокультурного явища; завдяки хронологічному методу та ретроспективному аналізу виокремлено етапи й особливості формування милосердя у практиці вітчизняного шкільництва другої половини ХХ – початку ХХІ ст.; методи діахронного та синхронного аналізу уможливили співставлення підходів до формування милосердя на окремих етапах розвитку цивілізації, у різних країнах світу; порівняльний аналіз забезпечив можливість виявлення специфіки національних традицій формуванні милосердя в Україні; історико-системний метод сприяв розкриттю цілісності процесу формування милосердя у дітей шкільного віку в означений період.

Основу джерельної бази дослідження становлять:

- *документи та матеріали* Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) та державного архіву Чернігівської області (ДАЧО), у яких було проаналізовано фонди Міністерства освіти УРСР

(ф. 166), В. Сухомлинського (ф. 5097), Відділу народної освіти виконавчого комітету Чернігівської обласної ради народних депутатів (ф. Р-5065);

– *праці класиків вітчизняної педагогічної думки, громадських і державних діячів*, які заклали основи національних традицій до виховання милосердя, а саме – В. Мономаха, Г. Сковороди, К. Ушинського, С. Русової, Г. Ващенко, В. Сухомлинського, О. Захаренка та ін.;

– *нормативні документи міжнародного та вітчизняного права* (Європейська Конвенція про права людини, Міжнародна Конвенція про права дитини, Конституція України, закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про волонтерську діяльність», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», Концепція сімейного виховання «Щаслива родина» на 2012–2021 роки, Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Програма «Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», Програма «Співдружність школи, сім'ї та громадськості в ім'я дитини»), що гарантують захищеність дитини від грубого немилосердного поводження та наголошують на необхідності формування милосердя в контексті морального виховання.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що в ньому *вперше* розкрито генезу теорії і практики формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. для визначення перспектив імплементації позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду в сучасну систему освіти, а саме: схарактеризовано історіографію обраної проблеми (за проблемною та хронологічною ознаками) і джерельну базу дослідження (за типами, родами й видами); виокремлено етапи та особливості формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст.: 1) екстенсивний (1958–1985 рр.) – панування радянської парадигми виховання, імпліцитний характер присутності милосердя в моральному вихованні, переважання словесних методів формування милосердя; 2) перебудовчий (1985–1991 рр.) – демократизація та гуманізація педагогічного процесу, активне використання поняття «милосердя» у науковому вжитку; 3) інтенсивний (1991–2015 рр.) – утвердження національної парадигми виховання, посилення уваги держави до проблем формування милосердя у школярів, урізноманітнення форм і методів милосердної діяльності; виявлено можливості впровадження позитивного вітчизняного й зарубіжного досвіду формування милосердя в сучасну освітню практику України шляхом розробки стратегії підготовки вчителів до формування милосердя у школярів та відповідних практичних рекомендацій на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Уточнено і конкретизовано методологічні підходи до розроблення обраної проблеми та поняттєво-термінологічний апарат дослідження (милосердя розглянуто як унікальний концепт, структура якого містить субконцепти: альтруїзм, емпатія, чуйність, гуманність, людяність, доброта, толерантність, співчуття, добротність, терпимість, співпереживання, допомога).

До наукового обігу введено раніше не опубліковані першоджерела, маловідомі документи і праці зарубіжних дослідників (57 справ з архівосховищ України щодо особливостей організації навчально-виховного процесу у визначених хронологічних межах).

Практичне значення отриманих результатів дослідження.

Фактичний матеріал і теоретичні висновки, що стосуються виокремлення етапів та визначення особливостей формування милосердя в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст., з'ясування змістового навантаження базового концепту милосердя може бути використано в навчальному процесі загальноосвітніх навчальних закладів, при підготовці та перепідготовці педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах та інститутах післядипломної педагогічної освіти, при викладанні навчальних курсів із педагогіки та методики виховання в системі педагогічної освіти, при розробці проектів профілактики дитячої та підліткової жорстокості, тощо. Міждисциплінарний характер отриманих результатів дослідження уможливорює їх застосування при укладанні спецкурсів з низки гуманітарних дисциплін: етика, психологія, філософія, культурологія.

Впровадження отриманих результатів дослідження здійснено в навчально-виховний процес Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (довідка № 05/195 від 15.09.2015 р.), Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (довідка № 39 від 07.10.2015 р.), Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 837 від 09.10.2015 р.), Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича (довідка № 15/15-3453 від 15.10.2015 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка № 10 (1-12)/793 від 22.10.2015 р.).

Апробацію отриманих результатів дослідження здійснено на наукових заходах різних рівнів: *міжнародних* – ІХ Міжнародній соціально-педагогічній конференції «Проблеми соціалізації та ресоціалізації особистості» (21–23 вересня 2013 р., м. Луцьк); *всеукраїнських* – Всеукраїнській науково-практичній конференції «Україна у Другій світовій війні: міфи і реальність» (15 квітня 2015 р., м. Чернігів); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Післядипломна педагогічна освіта на сучасному етапі розвитку суспільства» (07 жовтня 2015 р., м. Чернігів); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Четверті Фльорівські читання» (15 жовтня 2015 р., м. Чернігів); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Філософсько-педагогічна спадщина Костянтина Дмитровича Ушинського: нове прочитання» (19 лютого 2014 р., м. Чернігів); ІV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми педагогічної науки» (11–12 березня 2013 р., м. Миколаїв); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Треті Фльорівські читання» (15 жовтня 2013 р., м. Чернігів); Всеукраїнській науковій конференції «Четверті сіверянські соціально-психологічні читання» (13 листопада 2013 р., м. Чернігів); на засіданнях кафедри соціальної педагогіки Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (2013–2015 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено в 13 одноосібних публікаціях автора, із них 1 (англійською мовою) – у зарубіжному науковому фаховому виданні, 8 – у вітчизняних наукових фахових виданнях, 4 – у матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури (414 найменувань, із них 46 – іноземною мовою) та 8 додатків (у тому числі 4 таблиці та 3 рисунки). Загальний обсяг дисертації становить 257 сторінок, основний зміст викладено на 194 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження; розкрито ступінь наукового розроблення проблеми, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методологічні та теоретичні основи; вказано хронологічні межі; схарактеризовано джерельну базу; розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів, відображено їх апробацію та впровадження; зазначено кількість публікацій автора, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **«Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні»** схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження; з'ясовано методологічні підходи до обраної проблеми та розкрито поняттєво-термінологічний апарат дослідження; визначено цивілізаційний архетип школяра як основу формування милосердної особистості.

Застосування проблемно-пошукового методу та текстологічного аналізу історіографії проблеми формування милосердя дозволило з'ясувати, що за проблемною ознакою її представлено такими основними групами праць: 1) загальноісторичні дослідження вітчизняних і зарубіжних теорій та підходів до морального виховання школярів (О. Будугай, О. Вержиховська, Б. Год, О. Голуб, К. Дермельова, В. Довбня, М. Дойчик, О. Жаданова, І. Козак, І. Мар'єнко, С. Мартиненко, Л. Нарядкіна, Л. Наточій, І. Подласий, М. Пріщак, І. Прокоп, А. Сбруєва, О. Сухомлинська, С. Ткачова, А. Ходирєва та ін.); 2) дослідження суміжних із милосердям концептів – чуйності, людяності, доброти, толерантності, співчуття, добродійності, благодійності, емпатії (А. Сембрат, В. Болотіна, О. Вержиховська, І. Гамрецький, М. Горват, Т. Гурова, К. Дорошенко, Л. Корж-Усенко, Г. Свідерська, Н. Сейко, Т. Старцева, М. Чумарна та ін.); 3) спеціальні дослідження окремих аспектів формування милосердя в дітей конкретних вікових груп та соціальних категорій (дисертації та наукові розвідки Л. Бабенко, Н. Вишнівської, Ю. Глінчук, І. Княжевої, Т. Недоводеєвої, Л. Ощепкової, О. Скриль, О. Якиміві та ін.); 4) дослідження, що ґрунтуються на широкому застосуванні міждисциплінарного, концептуального та когнітивного підходів (К. Armstrong, J. Dalton, P. Gilbert, J. Miller, K. Neff, E. Rosenberg, T. Singer, M. Welford та ін.).

За хронологічною ознакою було виокремлено радянську й сучасну історіографію обраної проблеми. Шляхом узагальнення наукової літератури було визначено, що в працях радянських учених, починаючи з середини 50-х років ХХ століття, милосердя розглядалося в контексті загальних проблем морального виховання школярів, а саме поняття асоціювалося з релігійним змістом. Порівняльний аналіз дозволяє констатувати: якщо в радянській системі виховання замість терміну «милосердя» вживалися споріднені поняття (чуйність, доброта, співчуття тощо), то в період «перебудови» радянського суспільства (середина 80-х років ХХ ст.) його почали активно використовувати в періодичних виданнях та науково-педагогічній літературі.

Методом діахронного аналізу доведено активізацію наукового інтересу до проблеми формування милосердя в дітей шкільного віку в сучасній науковій думці, що характеризується суттєвим розширенням тематики досліджень, можливістю аналізувати історико-педагогічні процеси на основі новітньої наукової методології. Проте в більшості спеціальних праць, присвячених феномену милосердя, акцентується увага передусім на дітях конкретних вікових категорій (зокрема, молодшого і старшого шкільного віку), на певних освітніх та медично-лікувальних установах (в умовах кардіоревматичного санаторію, у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів, закладах профтехосвіти), що не дозволяє простежити тяглість та еволюцію становлення милосердної особистості протягом усього періоду навчання дитини у школі.

Проблемно-пошуковий аналіз праць дослідників (Є. Ахметова, Н. Вишнівська, Н. Гагарінова, О. Глінчук, О. Гончар, І. Княжева, Л. Ощепкова, І. Процько, І. Рибальченко, К. Чорна, Н. Шуліпа, В. Шутова та ін.) засвідчує доцільність налагодження тісної співпраці між суб'єктами формування милосердя в дітей шкільного віку (державою, органами самоврядування, школою, родиною, церквою, громадськими організаціями, окремими особами).

Методом текстологічного аналізу було схарактеризовано джерельну базу дослідження за типовими (писемні та зображальні джерела), родовими (документальні та нарративні матеріали) та видовими (нормативно-правові акти й архівні документи) ознаками. Виявлено, що архівні документи представлено матеріалами фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 166 – Міністерство освіти УРСР, ф. 5097 – Особовий фонд В. Сухомлинського) та Державного архіву Чернігівської області (ф. Р-5065 – Відділ народної світи виконавчого комітету Чернігівської обласної ради народних депутатів), а саме: наказами, розпорядженнями та директивними листами, доповідними записками, різноманітними довідками, пропозиціями, планами, звітами, інформаційними матеріалами, стенограмами тощо. Аргументовано беззаперечну цінність нарративних джерел – праць класиків вітчизняної педагогічної думки, громадських і державних діячів, які заклали основи національних традицій до виховання милосердя, а саме: В. Мономах, Г. Сковорода, К. Ушинський, С. Русова, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, О. Захаренко та ін.).

З'ясовано, що основу нормативно-правових актів становлять закони, концепції, програми, постанови уряду часів СРСР та незалежної України. Встановлено, що у другому десятилітті ХХІ століття було актуалізовано проблему виховання милосердної особистості. Схарактеризовано сучасні міжнародні та державні документи про освіту, права людини і дитини, що є основою регулювання взаємодії суб'єктів формування милосердя: Європейська Конвенція про права людини, Міжнародна Конвенція про права дитини, Конституція України, Закони України «Про охорону дитинства», «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про волонтерську діяльність», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», Концепція сімейного виховання «Щаслива родина» на 2012–2021 роки, Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді, Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні, Програма «Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України». Програма «Співдружність школи, сім'ї та громадськості в ім'я дитини», «Дорожня карта освітньої реформи», розрахована на 2015–2025 роки, відводять особливу увагу родинному вихованню, апелюючи до ролі батьків та інших членів родини у процесі формування милосердної особистості.

На підставі використання міждисциплінарного, концептуального та когнітивного (за працями Ф. Адамса, Р. Джекендофа, Ф. Кейла, К. Кемпбела та ін.), людиноцетричного (В. Андрущенко, В. Кремень та ін.) та особистісно-зорієнтованого (І. Бех, І. Зязюн та ін.) підходів, що є основою сучасних гуманітарних наук, милосердя розглянуто як унікальний концепт, структура якого містить такі субконцепти, як альтруїзм, емпатія, чуйність, гуманність, людяність, доброта, толерантність, співчуття, добродійність, терпимість, співпереживання, допомога. Виокремлено етичний, релігійний, соціальний, педагогічний та правовий аспекти концепту милосердя. Встановлено, що в педагогічній думці України відповідно до національних традицій концепт найповніше представлено в релігійній площині; найменш розробленим, проте найбільш стабільним є правовий (юридичний) вимір. Констатовано активізацію зусиль учителів та науковців щодо реалізації виховного потенціалу концепту милосердя.

Аналіз динаміки презентації концепту в українській нормативно-правовій базі з 1991 по 2015 роки дозволяє констатувати інтенсивне розширення концептосфери милосердя, збільшення частоти вживаності його лексем.

Узгоджено підходи до трактування концепту милосердя завдяки застосуванню поняття «фрейм милосердя» – оперативної одиниці свідомості, що спонукає людину до реалізації концептуального змісту милосердя, забезпечуючи конкретні дії, милосердні вчинки. Встановлено, що у процесі формування милосердя у школяра структурується певна когнітивна модель поведінки (фрейм-сценарій), який і визначає конкретні дії в ситуації, що потребує прояву милосердя.

Методом концептуального аналізу виявлено розбіжності у тлумаченні терміну «милосердя» в європейських мовах: англійською термін «милосердя» (compassion) передбачає не тільки дію (ставлення), але й емоції

співпереживання; французькою термін «милосердя» (*mercy*) означає загальне поняття «прощення», що може носити історико-юридичний характер («акт прощення») і не містить емоційної (співчуття) та/або дієвої (фреймової) складової.

Використання історико-системного методу дозволило встановити, що в Україні традиційний поділ школярів на три вікові групи поступається новому підходу, розповсюдженому в зарубіжній теорії та практиці, з акцентом на цілісність і безперервність розвитку особистості протягом усього періоду навчання (J. Dalton, F. Keil, J. Miller, В. Гусева, Т. Соловйова). Аргументовано необхідність врахування сучасної тенденції відходу від спрямованості навчально-виховного процесу на конкретну вікову категорію. На цій підставі запропоновано розглядати особистість школяра як унікальний архетип, який продукує специфічну культуру з певним набором змістових характеристик.

Доведено, що в сучасному українському шкільництві відбувається становлення нового цивілізаційного архетипу (типового образу) школяра, в основу якого покладено глобальну модель особистості дитини як макро-вікової категорії та трактування архетипу за К. Юнгом. Застосування теорії архетипів дозволило виокремити основні проблеми, з якими стикаються сучасні педагоги в процесі формування милосердя у школярів: пріоритет матеріальних цінностей над духовними, глибока інтеграція у світовий інформаційний простір, космополітизм, невизначеність виховного ідеалу, конфліктність.

Отже, шляхом узагальнення історіографії та джерельної бази визначено методологічні підходи до обраної проблеми, з'ясовано поняттєво-термінологічний апарат дослідження, розкрито потенціал використання цивілізаційного архетипу сучасного школяра як основи формування милосердної особистості.

У другому розділі **«Практика формування милосердя у дітей шкільного віку в історії шкільництва України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.»** розглянуто історичні передумови та виокремлено етапи формування концепту милосердя у дітей шкільного віку в Україні, схарактеризовано особливості його реалізації в контексті радянської та національної парадигм виховання.

Завдяки застосуванню історико-генетичного методу підтверджено, що витоки проявів чуйності у ставленні до ближнього сягають первісного суспільного ладу. У давніх цивілізаціях Єгипту, Китаю, Індії поняття милосердя, гуманності, людяності набули нового змісту і ввійшли до складу моральних кодексів різних релігій. Подальшого розвитку концепт милосердя набув у християнській етиці в епохи Середньовіччя та раннього Модерну.

З'ясовано, що витоки національних підходів до формування милосердя було закладено ще в часи Київської Русі. Згідно з християнським віровченням, найвищими чеснотами визнавалися справедливість, добродійність, честь і слава («Слово про похід Ігорів», «Моління» Данила Затворника, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона). Ідеями милосердного ставлення до людей насичені твори українських просвітителів XVII–XIX століть: І. Вишенського, Й. Борецького,

М. Смотрицького, П. Могили, Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки та ін.

Використання історико-системного методу дозволило виокремити підходи К. Ушинського до розуміння сутності милосердя, під яким він розумів здатність людини до співпереживання, доброзичливе, турботливе ставлення до інших, любов, терпимість, вміння пробачати тощо. Видатний педагог акцентував увагу на необхідності розвитку саме внутрішнього милосердя, широкого прагнення допомогти ближньому, а не зовнішніх його проявів, у формі добродійності та простої ввічливості. В антропологічній концепції К. Ушинського представлено когнітивний, емоційно-оціночний та поведінковий компоненти милосердя. Констатовано, що рецепція милосердя у спадщині українського вченого здійснила суттєвий вплив на подальший розвиток концепту милосердя представниками педагогічної думки України другої половини ХХ ст.

Хронологічний метод і ретроспективний аналіз змін архетипу школяра та особливостей формування милосердя у дітей шкільного віку дозволили виокремити такі етапи розвитку досліджуваного феномену:

1) екстенсивний (1958–1985 рр.) – панування радянської парадигми виховання, відхід від ідеології диктатури пролетаріату і класової ненависті внаслідок десталінізації суспільства, імпліцитний характер присутності милосердя в моральному вихованні учнів, домінування ідеологічних підходів до формування милосердя у школярів, інтернаціональний вектор у наданні допомоги дітям із країн-союзників СРСР, переважання словесних методів формування милосердя;

2) перебудовчий (1985–1991 рр.) – демократизація та гуманізація педагогічного процесу, переоцінка системи цінностей, активне використання поняття «милосердя» в науковому вжитку, витіснення авторитарної педагогіки гуманістичною, узгодження індивідуального та колективного підходів у формуванні особистості, пошук інтересу до національних традицій;

3) інтенсивний (1991–2015 рр.) – утвердження національної парадигми виховання, посилення уваги держави до проблем формування милосердя у школярів, пріоритет загальнолюдських і національних духовних цінностей, зростання інтересу до прогресивних зарубіжних практик, активізація міждисциплінарних досліджень, урізноманітнення форм і методів милосердної діяльності, пошук взаємодії учасників навчально-виховного процесу та представників громадськості у наданні допомоги тим, хто її потребує.

Підтверджено, що зі встановленням радянської влади в контексті атеїстичної пропаганди милосердя почали кваліфікувати як анахронізм, пов'язаний із християнською етикою; його було вилючено із нормативно-правової бази та широкого професійного вжитку вчителів.

Застосування історико-генетичного методу дозволило з'ясувати, що тільки з середини 50-х років ХХ століття, після ліквідації культу особи Й. Сталіна, було започатковано тенденцію до поступового відходу від авторитарної педагогіки та висунуто на порядок денний поняття «милосердя»

як складову морального виховання. У 70–80-ті роки ХХ століття, відповідно до підпорядкування змісту навчально-виховної роботи ідеологічній доміні, милосердя розглядалося переважно в контексті патріотичного та інтернаціонального виховання.

На підставі концептуального аналізу праць видатних українських педагогів та доробку шкільних учителів-практиків доведено, що їх ідеї та досвід уносили корективи до змісту програм освітньо-виховної роботи шкіл та позашкільних навчальних закладів. Встановлено, що найбільший вплив на процес формування милосердя в означений період здійснили педагогічна думка та творча спадщина видатних українських педагогів-гуманістів В. Сухомлинського та О. Захаренка – представників кордоцентричної педагогіки, світогляд яких ґрунтувався на загальнолюдських християнських цінностях. Зокрема, лейтмотивом твору В. Сухомлинського «Батьківська педагогіка» є милосердя у ставленні до матері та інших членів родини, розвиток у дітей почуття жалості, дієва любов до ближнього.

Підкреслимо, що в радянський період особлива увага приділялася вихованню милосердя в загальноосвітніх навчальних закладах новаторського типу, зокрема Павлівській та Сахнівській середніх школах. На сучасному етапі передові традиції подвижників українського шкільництва радянського періоду успішно розвиваються в авторських школах М. Гузика, М. Чумарної та інших педагогів-новаторів.

Концептуальний аналіз сучасної вітчизняної нормативно-правової бази засвідчив зростання уваги держави до проблем формування милосердя. У державних документах незалежної України, на відміну від радянської доби, термін «милосердя» активно представлено у вигляді окремої лексеми, підкреслено необхідність формування цієї якості особистості, потребу згуртування зусиль усіх учасників навчально-виховного процесу.

Когнітивний аналіз змістового навантаження концепту милосердя дозволив визначити основні завдання формування милосердя у дітей шкільного віку на сучасному етапі: ознайомлення школярів зі змістовим навантаженням концепту милосердя та його субконцептами; розвиток почуття милосердя; формування фрейму милосердя; вироблення й закріплення умінь і навичок імплементації фрейму милосердя.

Застосування історико-системного методу сприяло виокремленню основних форм і методів виховання милосердя в умовах сьогодення: словесні (бесіда, розповідь, диспут, роз'яснення); формування умінь, навичок, звичок (особистий приклад, доручення, вправа); розвитку переживань (спонукання, навіювання, настанова, прохання, заохочення, покарання).

Схарактеризовано виховний потенціал засобів формування милосердя у дітей шкільного віку: художня література, народна творчість, засоби масової інформації, природа, праця, фільми, картини тощо. Дієвим засобом імплементації фрейму милосердя є волонтерська діяльність школярів, участь у акції «Серце до серця», програмі «Добрик крокує планетою» тощо. Доведено, що суттєвий вплив на становлення милосердної особистості сучасного школяра здійснюють шкільні

курси, передбачені у складі варіативного компоненту змісту освіти: «Основи духовно-моральної етики» (у межах якого є окремий розділ «Дорога милосердя»), «Етика», «Християнська етика в українській культурі» тощо.

Встановлено, що наразі великого значення у шкільній практиці надається мотивації та інтеріоризації моральних норм і перетворення їх у переконання особистості. Символічним для становлення милосердної особистості є початок навчального року в загальноосвітніх навчальних закладах України уроком «Мужності та милосердя». Підтверджено, що найбільш доступним шляхом формування милосердя в класному колективі є взаємодопомога та піклування школярів один про одного.

Таким чином, розглянуто історичні передумови, виокремлено етапи й особливості формування концепту милосердя у дітей шкільного віку в Україні в контексті радянської та національної парадигм виховання.

У третьому розділі **«Зарубіжний досвід формування милосердя та перспективи його імплементації в Україні»** проаналізовано сучасні підходи до формування милосердя в зарубіжній школі та розроблено стратегію підготовки вчителів до формування милосердя у дітей шкільного віку.

Застосування синхронного аналізу дозволило виявити провідні підходи до формування милосердя в розвинених країнах Європи, Сполучених Штатах Америки та Канаді: посилення мотивації учасників милосердної діяльності, масовізація руху милосердя, реалізація міждисциплінарного принципу в гуманітарних студіях, диверсифікація методів і засобів, концентрація зусиль усіх зацікавлених осіб і громадських організацій, культивування самомилосердя.

З'ясовано, що наразі формування милосердя перетворилося на потужний суспільний рух, учасники якого влаштовують конференції, проводять лекції, сприяють розбудові громадських організацій відповідного спрямування. Активізації цього процесу сприяло ухвалення Міжнародної Хартії Милосердя (2009 р.), яку підписало багато країн світу.

Синхронний аналіз напрацювань західних науковців із проблем формування милосердя у дітей шкільного віку дозволив констатувати широке застосування міждисциплінарних підходів, залучення передових педагогічних, психологічних, релігійних, медичних технологій, розроблення новітніх методів і прийомів, що сприяють становленню милосердної особистості. Ефективністю вирізняється «Терапія Милосердям» канадського професора П. Гілберта, що передбачає вивчення та практикування милосердних учинків, акумуляцію відчуття внутрішнього спокою й тепла з подальшою передачею цих позитивних емоцій іншим. Американські фахівці (Дж. Далтон, Л. Феачайдл) розробили і впровадили в шкільну практику США систему уроків милосердя, що доповнюються спілкуванням із природою, люблячими людьми, медитацією, проведенням ігор милосердя за щирої «сердечної» підтримки вчителя. Аргументовано, що визнані фахівці віддають перевагу комплексному характеру культивування милосердя, поєднанню прямих і непрямих методів його формування.

Аналіз зарубіжних наукових джерел дозволив скоригувати усталене у вітчизняній педагогіці негативне змістове навантаження терміну

«індивідуалізм», який характеризує персональні якості особистості. Західні вчені під індивідуалізмом розуміють передовсім самовдосконалення, почуття власної гідності, здатність обстоювати власну думку, відповідальність за свої вчинки перед самим собою і громадою.

Використання методу порівняння дало змогу з'ясувати, що формування милосердя у дітей шкільного віку в сучасній теорії та світовій практиці є не самоціллю виховання, а, насамперед, – засобом самовдосконалення особистості. Якщо американські вчені переважно використовують практики формування милосердя для запобігання або подолання агресії та насильства, то європейські фахівці – для лікування депресії та душевних розладів, усунення психологічного дискомфорту за складних життєвих обставин, часто – як превентивний засіб від дитячих (особливо підліткових) депресій.

Доведено, що формування милосердя привертає інтерес світових спеціалістів не як самодостатня якість, а як засіб соціалізації особистості і подолання важливих соціальних проблем сьогодення. На сучасному етапі в помітний напрям виокремилися дослідження з питань «самомилосердя» як базової запоруки духовного оздоровлення людини. На думку західних учених, самомилосердя сприяє усвідомленню себе як унікальної цінності, подоланню тривожності, невпевненості, милосердному ставленню до себе та інших людей.

Методом діахронного аналізу встановлено, що західна концепція «самомилосердя», базована на «відчутті серця», узгоджується з традиційною українською «філософією серця», розробленою у працях Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, Д. Чижевського, П. Юркевича і відображеною в кордоцентричній педагогіці В. Сухомлинського, О. Захаренка та ін. З'ясовано, що показовою є спорідненість концепції «самомилосердя» з напрацюваннями сучасної вітчизняної психотерапії (зокрема, гештальт-терапевт та екзистенціальний психотерапевт О. Рязанцева обґрунтовує використання «ресурсу милосердя» як засобу подолання психологічної кризи у складних життєвих ситуаціях). Отже, означений підхід є перспективним для освітньо-виховної сфери України й може стати дієвим механізмом подолання психологічного дискомфорту, пов'язаного зі складною суспільно-політичною ситуацією в українському суспільстві.

Узагальнення зарубіжних та вітчизняних практик формування милосердя у дітей шкільного віку дозволило окреслити можливості імплементації прогресивного зарубіжного досвіду в українському шкільництві в умовах сьогодення. Виокремлено основні проблеми формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні, до яких віднесено: недосконалість нормативно-правової бази; відсутність національного координаційного Центру милосердя та національного ресурсно-інформаційного сайту, що дозволить забезпечити акумулювання інформації (вітчизняних та зарубіжних досліджень, розробок, передового досвіду, методичних ресурсів тощо); недостатній рівень обізнаності вчителів шкіл щодо реалізації зарубіжних підходів до процесу формування милосердя; низький рівень співпраці шкіл із громадськими організаціями та батьківською громадськістю в формуванні милосердя у дітей шкільного віку.

Розроблено стратегію підготовки вчителів до формування милосердя, основними складовими якої визначено: вивчення ідей та прогресивного вітчизняного й зарубіжного практично-експериментального досвіду; вдосконалення професійних компетентностей педагогів (зокрема, щодо розуміння концептуальної сутності милосердя); використання міждисциплінарного підходу до вирішення проблеми формування милосердя у дітей шкільного віку завдяки врахуванню досягнень споріднених галузей знань (нейрології, біології, інформатики, когнітивної психології, психології суб'єктивізму та біхевіоризму тощо); реалізація соціального партнерства держави, школи, церкви, громадських організацій та родини; забезпечення методично-інформаційної складової підготовки вчителів конкретними програмами, орієнтованими на гармонійне поєднання здобутків вітчизняної та зарубіжної практики.

Відповідно до розробленої стратегії було сформульовано низку практичних рекомендацій, спрямованих на вирішення основних проблем формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні: на загальнодержавному рівні – вдосконалення нормативно-правової бази в галузі освіти, зокрема розроблення та затвердження Державної програми формування милосердя, створення національного координаційного Центру милосердя та ресурсно-інформаційного сайту, який забезпечить акумулювання напрацьованих вітчизняних і зарубіжних інформаційних та методичних матеріалів; на регіональному рівні – підвищення рівня обізнаності вчителів із зарубіжними підходами і практиками формування милосердя, посилення співпраці шкіл із громадськими організаціями та родинами.

Отже, з урахуванням сучасних зарубіжних підходів до вирішення означеної проблеми було розроблено стратегію підготовки вчителів до формування милосердя у дітей шкільного віку.

Розкриття генези теорії і практики формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. для визначення перспектив імплементації позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду в сучасну систему освіти дозволило дійти таких **висновків**:

1. Схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження. За проблемною ознакою історіографію представлено такими основними групами праць: загальноісторичні дослідження вітчизняних і зарубіжних теорій та підходів до морального виховання школярів; дослідження суміжних із милосердям концептів – альтруїзму, емпатії, чуйності, гуманності, людяності, доброти, толерантності, співчуття, добротності, терпимості, співпереживання, допомоги; спеціальні дослідження окремих аспектів формування милосердя у дітей конкретних вікових груп та соціальних категорій; дослідження, що ґрунтуються на широкому застосуванні міждисциплінарного, концептуального й когнітивного підходів.

За хронологічною ознакою в історіографії порушеної проблеми було виокремлено дві основні групи праць: радянська та сучасна. Доведено, що брак уваги представників історіографії радянського періоду до означеного феномену зумовив імпліцитний характер формування милосердя в моральному вихованні

дітей шкільного віку. Сучасний етап стану розроблення обраної проблеми характеризується суттєвим розширенням спектру проблематики досліджень та можливістю використання новітньої наукової методології при вивченні історико-педагогічних процесів. Проте більшість із цих праць є вузько аспектизованими, що акцентують увагу переважно на проблемах виховання милосердя у дітей конкретних вікових категорій (зокрема, молодшого і старшого шкільного віку) та в певних освітніх і медично-лікувальних установах (в умовах кардіоревматичного санаторію, у позаурочній діяльності шкіл-інтернатів, закладах профтехосвіти). В умовах реформування виховної галузі, євроінтеграційної перспективи України сучасні дослідження характеризуються переорієнтацією на розгляд проблеми формування милосердя у школярів з урахуванням новітніх світових тенденцій у гуманітаристиці.

Джерельну базу дослідження схарактеризовано за типовими (писемні та зображальні джерела), родовими (документальні та наративні матеріали) і видовими (нормативно-правові акти й архівні документи) ознаками. Переважну більшість залучених джерел віднесено до типу писемних, що за родовими ознаками розподілено на документальні та наративні. Документальні матеріали представлено такими основними видами, як нормативно-правові акти СРСР та Української держави й архівні документи в галузі освіти, що регламентують та ілюструють виховну роботу школи. Виявлено, що серед наративних джерел найбільшу інформативну цінність мають матеріали особистого походження (праці класиків педагогічної думки, видатних громадських і релігійних діячів, що стояли біля витоків вирішення проблем формування милосердя у дітей шкільного віку) та періодичні науково-педагогічні видання.

2. З'ясовано методологічні підходи до обраної проблеми та розкрито поняттєво-термінологічний апарат дослідження.

Аргументовано доцільність дослідження проблеми формування милосердя із застосуванням сучасної наукової методології – концептуального, когнітивного, людиноцентричного, особистісно-зорієнтованого та міждисциплінарного підходів, розповсюджених у вітчизняній та зарубіжній гуманітаристиці, що дозволяє розглядати милосердя як концепт з метою більш повного розкриття його змістового навантаження. Отже, під концептом милосердя розуміємо унікальне утворення, структура якого містить субконцепти (альтруїзм, емпатія, чуйність, гуманність, людяність, доброта, толерантність, співчуття, добродійність, терпимість, співпереживання, допомога).

Виявлено етичний, релігійний, соціальний, педагогічний та правовий аспекти концепту милосердя. Визначено, що дієвою складовою означеного концепту є фрейм милосердя – оперативна одиниця свідомості, що спонукає людину до милосердних учинків.

Доведено, що розуміння милосердя еволюціонувало впродовж означеного періоду від певного розчинення милосердя серед інших моральних якостей особистості до поступового увиразнення та набуття ним пріоритетності в моральному вихованні дітей шкільного віку.

Використання поняття «архетип школяра», в основу якого покладено глобальну модель особистості школяра як макро-вікової категорії та трактування архетипу за К. Юнгом дозволило, не заперечуючи вікових психолого-педагогічних особливостей розвитку учнів, виявити найсуттєвіші проблеми у формуванні милосердя в дітей шкільного віку в Україні на всіх етапах навчально-виховного процесу.

3. Виокремлено етапи та особливості формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ століття, що різняться за змістовим навантаженням концепту милосердя та архетипами школяра: 1) екстенсивний (1958–1985 рр.) – панування радянської парадигми виховання, імпліцитний характер присутності милосердя в моральному вихованні, переважання словесних методів формування милосердя; 2) перебудовчий (1985–1991 рр.) – демократизація та гуманізація педагогічного процесу, активне використання поняття «милосердя» в науковому вжитку; 3) інтенсивний (1991–2015 рр.) – утвердження національної парадигми виховання, посилення уваги держави до проблем формування милосердя у школярів, урізноманітнення форм і методів милосердної діяльності.

Встановлено, що на сучасному етапі реформування вітчизняної системи освіти й виховання помітною є тенденція до переосмислення та творчого застосування нагромадженого позитивного досвіду радянських часів. З'ясовано, що істотне збільшення з початку 90-х років ХХ ст. до 2015 року кількості лексем «милосердя» в нормативно-правових документах України засвідчує зростання суспільного інтересу до утвердження особистісно-зорієнтованого підходу та посилення відповідальності держави за становлення милосердної особистості школяра.

Визначено, що з огляду на необхідність активізації співпраці школи, родини та громадськості у процесі формування милосердя нагальною потребою в Україні стало створення й розгортання широкого Руху Милосердя, залучення до якого школярів уможливить вирішення актуальних проблем виховання.

4. Виявлено можливості впровадження позитивного вітчизняного і зарубіжного досвіду формування милосердя в сучасну освітню практику України.

Доведено, що імплементація зарубіжного позитивного досвіду у практику вітчизняного шкільництва сприятиме вирішенню проблеми формування милосердної особистості в дітей шкільного віку, запобіганню або подоланню агресії та насильства, усуненню психологічного дискомфорту у складних життєвих обставинах. Виявлено провідні підходи до формування милосердя в розвинених країнах Європи, Сполучених Штатах Америки та Канаді: ознайомлення школярів зі змістовим навантаженням концепту милосердя та його субконцептами; розвиток почуття милосердя; формування фрейму милосердя; вироблення й закріплення умінь і навичок імплементації фрейму милосердя.

З'ясовано, що формування милосердя в зарубіжній теорії і практиці є, насамперед, не самоціллю виховання, а засобом самовдосконалення людини та подолання важливих соціальних проблем сучасності; практика

«самомилосердя» сприяє психологічному оздоровленню й соціалізації особистості. Встановлено, що західна концепція «самомилосердя», базована на «відчутті серця», співзвучна з традиційною українською «філософією серця», розробленою у працях Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, Д. Чижевського, П. Юркевича й відображеною в кордоцентричній педагогіці В. Сухомлинського, О. Захаренка та ін. Показовою є спорідненість концепції «самомилосердя» з напрацюваннями сучасної вітчизняної психотерапії, спрямованої на подолання психологічного дискомфорту особистості.

Розроблено стратегію підготовки вчителів до формування милосердя, що включає: вивчення прогресивного вітчизняного й зарубіжного практично-експериментального досвіду; удосконалення професійних компетентностей педагогів; міждисциплінарний підхід до вирішення проблеми завдяки врахуванню досягнень споріднених галузей знань; реалізація співпраці суб'єктів милосердної діяльності; забезпечення методично-інформаційної складової конкретними програмами, орієнтованими на гармонійне поєднання здобутків вітчизняної та зарубіжної практики.

Запропоновано рекомендації для забезпечення імплементації розробленої стратегії: на загальнодержавному рівні – удосконалення нормативно-правової бази, розроблення та затвердження Державної програми формування милосердя, створення національного координаційного Центру милосердя та ресурсно-інформаційного сайту; на регіональному рівні – підвищення рівня поінформованості вчителів про зарубіжні підходи і практики до формування милосердя; посилення співпраці шкіл із громадськими організаціями та батьківською громадськістю в питаннях формування милосердя у дітей шкільного віку тощо.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів обраної проблеми. Подальшого наукового розроблення потребують питання надання допомоги жертвам воєнних конфліктів, діяльності громадських організацій та суспільних інститутів України щодо формування милосердя у дітей та студентської молоді.

Основні результати дослідження відображено в таких публікаціях:

1. Ivanenko L. V. Interaction of family and school in education of school-age children to compassion in Ukraine / L. V. Ivanenko // Социосфера. – 2015. – № 1. – С. 75–79.

2. Іваненко Л. В. Виховання милосердя в антропологічній системі К. Д. Ушинського / Л. В. Іваненко // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія. – 2014. – № 2 (8). – С. 6–11.

3. Іваненко Л. В. Виховання милосердя як комплексна педагогічна проблема сучасності / Л. В. Іваненко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2014. – Вип. 122. – С. 105–108.

4. Іваненко Л. В. Методи розв'язання важливих сучасних проблем виховання милосердя у школярів / Л. В. Іваненко // Людинознавчі студії. Серія : Педагогіка. – 2015. – Вип. 1/33. – С. 31–38.

5. Іваненко Л. В. Милосердя як концепт / Л. В. Іваненко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – № 4 (287), лютий. – С. 186–194.

6. Іваненко Л. В. Милосердя як складова гуманістичної концепції К. Д. Ушинського в контексті сучасних проблем освіти / Л. В. Іваненко // Філософсько-педагогічна спадщина Костянтина Дмитровича Ушинського : нове прочитання (до 190-ої річниці від дня народження К. Д. Ушинського) : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Чернігів, 2014. – С. 58–63.

7. Іваненко Л. В. Милосердя як складова цивілізаційного архетипу сучасного школяра / Л. В. Іваненко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2014. – Вип. 115. – С. 88–91.

8. Іваненко Л. В. Новаційні підходи до виховання милосердя як один з компонентів підвищення професійної компетенції вчителів у системі педагогічної освіти / Л. В. Іваненко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2015. – Вип. 132. – С. 93–98.

9. Іваненко Л. В. Нормативно-правова база виховання милосердя у дітей шкільного віку / Л. В. Іваненко // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології. – 2014. – № 6 (40). – С. 115–124.

10. Іваненко Л. В. Практичні прийоми виховання милосердя / Л. В. Іваненко // Треті Фльорівські читання : матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2013. – С. 91–93.

11. Іваненко Л. В. Розумний простір : основи морального виховання в антропологічній системі К. Д. Ушинського / Л. В. Іваненко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія : Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 110. – С. 49–52.

12. Іваненко Л. В. Творчі завдання як інструмент мотивації / Л. В. Іваненко // Актуальні проблеми педагогічної науки : матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції. – Миколаїв, 2013. – С. 69–73.

13. Іваненко Л. В. Хартія милосердя / Л. В. Іваненко // Четверті Фльорівські читання : матеріали науково-практичної конференції. – Чернігів, 2015. – С. 30–32.

Іваненко Л. В. Проблеми формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, МОН України, Суми, 2016.

У дисертації розкрито генезу теорії і практики формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. для визначення перспектив імплементації позитивного вітчизняного та зарубіжного досвіду в сучасну систему освіти. Схарактеризовано історіографію та джерельну базу дослідження. З'ясовано методологічні підходи до обраної проблеми та розкрито поняттєво-термінологічний апарат дослідження. Виокремлено етапи та особливості формування милосердя у дітей шкільного віку в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Виявлено можливості впровадження позитивного вітчизняного й зарубіжного досвіду формування милосердя в сучасну освітню практику України шляхом розробки прогностичної стратегії підготовки вчителів до формування милосердя у школярів та відповідних практичних рекомендацій на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Ключові слова: милосердя, концепт милосердя, формування милосердя, стратегія формування милосердя, діти шкільного віку, національна виховна традиція.

Иваненко Л. В. Проблемы формирования милосердия у детей школьного возраста в Украине (вторая половина ХХ – начало ХХІ столетия). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Сумской государственной педагогической университет имени А. С. Макаренка, МОН Украины, Сумы, 2016.

В диссертации раскрыт генезис теории и практики формирования милосердия у детей школьного возраста в Украине второй половины ХХ – начала ХХІ века для определения перспективы имплементации положительного отечественного и зарубежного опыта в современную систему образования.

Охарактеризована историография исследуемой проблемы: по проблемному признаку (общей исторические исследования отечественных и зарубежных теорий и подходов; исследования близких к милосердию концептов; специальные исследования отдельных аспектов формирования милосердия у детей конкретных возрастных групп и социальных категорий; исследования, основанные на широком применении междисциплинарных связей, концептуального и когнитивного подходов); по хронологическому принципу (советская и современная). Источники исследования охарактеризованы в соответствии с типовыми (письменные и изобразительные), родовыми (документальные и нарративные) и видовыми (нормативно-правовые акты и архивные материалы) признаками.

Определены методологические подходы к исследуемой проблеме и раскрыт понятийно-терминологический аппарат исследования (милосердие рассмотрено как уникальный концепт, структура которого содержит

субконцепты: альтруизм, эмпатию, чуткость, гуманность, человечность, доброту, толерантность, сочувствие, благотворительность, терпимость, сопереживание, помощь).

Выделены этапы и особенности формирования милосердия у детей школьного возраста в Украине второй половины XX – начала XXI в.: 1) экстенсивный (1958–1985 гг.) – господство советской парадигмы воспитания, имплицитный характер присутствия милосердия в нравственном воспитании, преобладание словесных методов формирования милосердия; 2) переустройства (1985–1991 гг.) – демократизация и гуманизация педагогического процесса, активное использование понятия «милосердие» в научном обиходе; 3) интенсивный (1991–2015 гг.) – утверждение национальной парадигмы воспитания, усиление внимания государства к проблемам формирования милосердия у школьников, разнообразие форм и методов милосердной деятельности.

Выявлены возможности внедрения положительного отечественного и зарубежного опыта формирования милосердия в современную практику образования Украины путем разработки стратегии подготовки учителей к формированию милосердия у школьников и соответствующих практических рекомендаций на общегосударственном и региональном уровнях.

Ключевые слова: милосердие, концепт милосердия, формирование милосердия, стратегия воспитания милосердия, дети школьного возраста, национальная воспитательная традиция.

Ivanenko L. V. Problems of Compassion Formation in the school age children in Ukraine (the second half of the XX – beginning of the XXI century). – On the Rights of Manuscript.

Thesis for the Degree of the Candidate of Pedagogical Sciences in Specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. – Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko, MES of Ukraine, Sumy, 2016.

The thesis reveals genesis of the theory and practice compassion formation of the school-age children in Ukraine in the second half of the XX – the beginning of the XXI century in order to determine the prospects for the implementation of positive native and foreign experience in the modern education system. The historiography and the resource base of the study are characterized. The methodological approaches to the chosen problem are considered and terminological apparatus of the research is revealed. The stages and peculiarities of compassion formation in children of school age in Ukraine in the second half of the XX – at the beginning of the XXI century are determined. The opportunities for implementation of positive native and foreign experience of compassion formation in modern educational practice in Ukraine by means of developing predictive strategy of training teachers to the formation of students' compassion and relevant practical recommendations at the national and regional levels are found out.

Key words: compassion, concept of compassion, compassion formation, strategy of compassion formation, school-age children, national educational tradition.

Підписано до друку 09.03.2016. Формат 60x90/16. Гарн. New Times.
Друк ризограф. Папір офсет. Умовн. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 5

Видавець і виготовлювач:
ФОП Цьома С.П.. 40002, Суми, Роменська, 100.
Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, № 5050 від 23.02.2016.